

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

М. ПЕШИКАН

(Београд)

ПИСАРСКЕ СЕКЦИЈЕ У СТРУШКОМ ПРЕПИСУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Струшки препис Душановог законика сматра се најстаријим од свих преписа овог изузетно важног споменика, због чега му се, иако је оштећен и само фрагментарно очуван, придаје посебан значај. И капитални зборник свих преписа, чије издање припрема Српска академија наука и уметности (Одбор за изворе српског права), почиње Струшким преписом, уз који ће бити објављен археографски опис Д. Богдановића и општа филолошка анализа И. Грицкат.¹ Овде ће, међутим, бити расправљано једно специфично, досад необрађивано питање — писарске секције у Струшком препису. За ову анализу служио сам се фотокопијом споменика коју је, заједно са пропратном расправом, објавио Н. Радојчић у Јужнословенском филологу XXII.

1

У поменутој расправи Н. Радојчић покреће питање је ли Струшки препис писан једном или двама рукама: „Текст . . . је писан читко и јасно, можда све истом руком, а можда од Л. 10 па до краја сачуваног текста другом руком; ја сам склонiji веровати да има две руке него једна“.

У ствари, подробнија палеографско-филолошка анализа даје довољно елемената за сасвим одређен закључак:

Струшки препис Душанова законика писала су наизменично два писара, двајуи се сменивши на очуваним листовима; први писар (писар А) написао је прва четири листа осим њеи редова на дну последње (46)

¹ Ове радове имао сам у рукама као рецензент у Одбору, а препис текста који је направио Д. Богдановић доста ми је помогао у читању текста на снимцима.

сѣранице, а зајим сѣранице 126 и 13а, док је преостале две шрећине очуваног шекста писала друга рука (писар Б).

О томе сведочи:

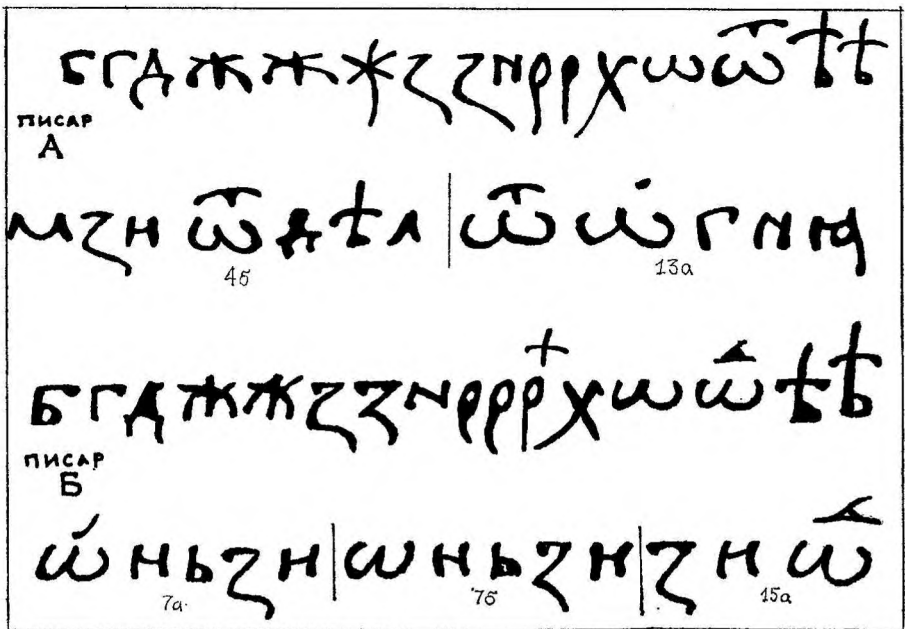
— графика, где се у појединим детаљима и дуктусу уочљиво разликују фигуре слова з, ж, ш, н, р, х, в, г и др.;

— ортографија, где нпр. постоје разлике у употреби омеге и широког е (ѿ) ван почетка речи, а такође у представљању гласова ħ и ħ̇;

— посебно третман „јата“, где, поред неких графичко-ортографских разлика, долази до изражаја различит гласовни систем.

2

Рукописи струшких писара нису одмах уочени вероватно зато што је њихов графички модел, инвентар облика — готово идентичан, при чему уочавању секција посебно смета неједнака густина кузивних елемената у тексту једног истог писара, тако да у првом утиску више пада у очи разлика у оквиру једног рукописа — нпр. при упоређивању прве и друге деонице писара А — него између неких секција различитих писара. Ипак су и елементи којима се један рукопис разликује од другог доста изражени (в. и приложени графички приказ разлика):

— писар А има з са закржљалом пречкицом без ресе и слободном вијугом у доњем делу, док је за писара Б карактеристично з са ресицом, најчешће и са оштрим углом у доњем делу, а и његово з са вијугом је друкчије него код писара А;

— писару А је својствен висок положај пречкице на н, а писару Б није;

— код писара А десни лук омеге као да бежи удесно, тежећи контурама елипсе (чија велика ос иде косо и силазно), а код писара Б тај лук тежи кругу;

— пречкица слова г и в код писара А тежи увис (уз изв. испупчавање), а код писара Б није тако;

— писар А има ж од две дијагонале и стубића (дијагонале се често укрштају лево од стубића, ексцентрично), а писару Б је својствено ж друкчије структуре, где лева ножица и десни рошчић не стоје у истом правцу, не чине исту линију;

— писару А је својствен улево а писару Б удесно отворени лук ножице слова р;

— слово χ писара Б има разведеније кракове (и друкчији угао укрштања) него код писара А.

Овај списак никако није исцрпан, јер се при дужем посматрању текста у секцији писара А уочава изразитији и доследнији лични рукопис и очигледно већа рутинираност, док је дуктус писара Б „тврђи“, сличнији уницијалном писму. Таква разлика у брзини кретања и притиску пера нужно оставља неког трага у лику практично свих слова, и ове слабо приметне разлике у потезу, до којих долази мимо воље и свесног опредељења писара, у ствари су сигурнији знак личног рукописа него подударње форми слова.²

3

Као ни у другим средњовековним рукописима, ни у Струшком препису не налазимо неки чврст и доследно примењиван ортографски систем, и примена појединих „правила“ доста је факултативна. Ипак неке анализиране појаве сведоче да су се у секцијама наших писара одразиле доста различите ортографске школе.

² Тек после формирања брзописа долазе до пуног изражаја особености дуктуса и лични рукопис, остављајући знатног трага и на полууставно писмо какво имамо у Струшком препису, нарочито код писара А.

а) Писар Б употребио је *ш* у наставку *-ом* само на једном месту, и то иза вокала, у ствари у значењу *јо*: *свошмь дръжавомь* (чл. 97, стр. 14а). Писар А, напротив, поред аналогног *печатишмь* (17.3а), има још низ примера са *-шмь*:

законшмь 23.3б, *книгшмь* 17.3а, *соудиншмь* 17.3а, *мѣроп'хшмь* 26.4а, *заманицшмь* 26.4а, *хлѣкшмь* 28.4б, *с'селшмь* 31.4б, *шбразшмь* 91.12б — а једном је употребио *ш* и на крају речи: *лювш* 20.3а.

б) Писар А употребио је широко *е* (в) ван почетка речи само у примеру *метохѣ* 15.2б. Код писара Б таква употреба *в* врло је честа (у његовој првој деоници):

чие 34.5а, *снѣгази* 40.6а, *соудне* 46.6б, *соудне* 46.7а, *соудне* 48.7а, *дав* 48.7б, *соудне* 49.7б, *оубне* (х 2) 51.7б, *шп'соуѣ* 52.7б, *оубне* 53.8а, *своѣ* 54.8а, *навздни* 59.8б, *соудне* 63.9а, *коѣ* 63.9а, *прѣвль* 71.10а, *градозидание* 73.10а, *[ч]оуѣ* 75.10а, *шсоуднение* 75.10а, *вовводе* 75.10б, *виста* 77.10б, *чие* 79.11а, *соудне* 86.11б, *гравление* 88.12а.

в) Изузимајући грцизме као *калоугѣрь*, *кефалина* — писар А доследно означава јотацијом употребу *к*, *г* у значењу *ћ*, *ђ*, док је код писара Б то неуједначено:

писар А	писар Б
ће: <i>акѣ</i> 1.1а, <i>оуѣх[о]кѣ</i> 1.1а, <i>коукиѣ</i> 5.1б, <i>киѣ</i> 19.3а;	<i>коукиѣ</i> 86.12а, <i>коукиѣ</i> 99.14б, <i>али</i> : <i>веке</i> 84.11б, <i>властеличикемь</i> 86.12а, <i>вѣке</i> 96.13б, <i>коуке</i> 98.14а;
ђе: <i>нагѣ</i> 5.1б, <i>нагѣ</i> 9.2а;	<i>мегѣ</i> 36.5б, <i>прѣгѣ</i> 36.5б, <i>мегѣ</i> 37.5б, <i>на[гѣ]</i> 67.9б, <i>т'угѣ</i> 78.10б, <i>[тоу]гѣ</i> 79.10б — уз <i>нейравилно</i> : <i>книгѣ</i> 104.15б;
ћи: <i>коукин</i> 18.3а, <i>коукин</i> (х 2) 29.4б, <i>векѣн</i> (х 2) 93.13а;	<i>грѣдоуки</i> 81.11а (<i>исѣ</i> . <i>изгоуѣн</i> 101.14б);
ђи: <i>оу крагы</i> 91.13а;	(<i>исѣ</i> . <i>магиникь</i> 67.9б);
ћа: <i>коукиахь</i> 14.2б, <i>плакѣю</i> (х 2) 25.4а, <i>плакѣ</i> 89.12б;	<i>плакѣ</i> 87.12а, <i>плакѣю</i> 97.14а, <i>исѣ.и</i> : <i>плакѣю</i> 100.14б — <i>али</i> : <i>властеличика</i> 32.5а, <i>плакѣю</i> 97.14а, <i>плакѣю</i> 98.14а;
ђа: <i>граганинѣ</i> 23.3б;	<i>крагѣ</i> 100.14б, <i>да гѣ</i> <i>провапровагѣю</i> (<i>sic</i>) 102.15а;
ћу: —	<i>коукию</i> 57.8а, <i>коукию</i> 88.12а;
ђу: <i>мегю</i> 20.3а	<i>мегю</i> 34.5а, <i>мегю</i> 36.5б, <i>али</i> : <i>мегоу</i> (х 2) 97.14а.

Исп. и: тоугон 78.106 (у секцији писара Б).

Без обзира на то шта ћемо у овоме идентификовати као утицај оригинала а шта као особину писара, пада у очи доследност писара А и несигурност писара Б.

4

Што се графике *ј а т а* тиче, оба писара употребљавају и високу (брзописну) и ниску варијанту (у ствари је разлика у томе колико је високо постављена пречкица, а не у висини стабла). Код писара А пречкица високог *ј а т а* често одступа од симетрије (знатно дужи леви крак) а код писара Б нема таквог одступања; пречкица ниског *џ* код писара А често иде узлазно, полазећи из простора реда, док се код писара Б она строго поклапа са горњом вођицом реда. Писар А чешће пише високо *џ* него ниско (око 35: 25), које већином долази иза *д* или у скраћеницама; код писара Б чешће је ниско *џ* (око 60: 40), док се високо двапут чешће јавља на крају речи или реда него у другим позицијама (и иначе на графику писара Б више утиче крај реда него на графику писара А).

Значајније су, међутим, разлике у употреби *ј а т а* с обзиром на етимологију, што ће се видети из прегледа позиција у којима је *џ* етимолошки оправдано.

џ : *џ* код писара А

- џ* у Lsg. *о-основа* (3:0): *законџ* 2.1а, *прџдџлџ* 89.126, *селџ* 89.126;
- џ* у DLsg. *а-основа* (4:1): [*жоџ*]*пџ* 20.3а, *гоџсџ* 91.13а, *трапезџ* 92.13а, *поротџ* 93.13а; [*на*]*силџ да моџ нџсџ шџ* пирати 18.3а;
- џмь* у зам. *џромени* (1:0): *тџм'зи* 28.46;
- џхь* у Lpl. *о-основа* (6:2): [*град*]*овџх* 3.1а, *трџговџхь* 3.1а, [*се*]*лџхь* 7.1б, *градовџх* 23.3б, *градовџхь* 89.126, *вратџхь* 92.13а; *ш шџроце[хь]* и *неџ'псех* (*наслов*) 25.3б;
- џхь* у зам. *џромени* (2:0): *вџх* 7.1б, *вџх* 89.126;
- овџс-* (2:0): *овџси* 89.126, *овџсе* 91.12а;
- вџр-* (4:0): *вџр8* 3.1а, *полоџвџрџца* 5.1б, *вџроџ* 4.1б, [*в*]*џровани* 93.13а
- развџ* (1:0): 93.13а;
- заповџд-* (2:0): *заповџдию* 1.1а; *заповџдџ* 3.1а;

- шсвѣнь (1:0): 30.4б;
 дѣд- (1:0): 94.13а;
 дѣл- (4:0): дѣль 10.2а, ѿдѣленъ и сл. (х 2) 28.4б, прѣдѣлѣ 89.12б;
 дѣло (3:0): дѣла 10.2а, дѣло 93.13а (х 2);
 дѣт- (1:0): дѣтѣца 5.1б;
 *кѣде/кѣдѣ (0:1): гдѣ 91.12б;
 коудѣ (1:0): 22.3б;
 повелѣ- (2:0): Повелѣва 89.12б, повелѣва 93.13а;
 желѣво (1:0): 92.13а;
 шслѣп- (2:0): шслѣп[и] 89.12б, шслѣпе 91.13а;
 хлѣв- (1:0): хлѣвш^л 28.4б;
 нѣ(сть) и сл. (8:0): нѣ 19.3а, нѣѣ: 18.3а, 21.3б, (х 3), 27.4а, 89.12б;
 нѣсоу 93.13а;
 -рѣз- (1:0): оу рѣже^т 27.4а;
 старѣи- (1:0): старѣиѣга 18.3а;
 шбрѣт- (5:0): шбрѣте (лигатура рѣ) 2.1а, 6.1б, 18.3а, 27.4а, 28.4а;
 оумрѣ- (1:0): ш оумрѣни (наслов) 20.3а;
 грѣх- (1:0): съгрѣшениѣ 1.1а;
 прѣ- (5:0): прѣслоушавъ 2.1а, прѣдѣлѣ (Lsg.) 89.12б, прѣслоуша 90.12б,
 прѣслашници 90.12б, прѣда 91.13а;
 на прѣда (1:0): 93.13а;
 прѣзь (1:0): 26.4а;
 прѣти (сѣ) (2:0): прѣти (х 2) 19.3а;
 сѣно (1:0): сѣна 26.4а;
 братен-/братѣн- (1:1): братѣнѣци 28.4б — Братенѣци 18.3а.

ѣ : ѣ код писара Б

- ѣ у Lsg. о-основа (0:6): селѣ 39.6а, соудѣ 41.6б, дворе 48.7а, съворѣ 86.12а,
 законѣце 101.14б, соудѣ 103.15а;
 -ѣ у DLsg. а-основа (6:14): издавѣ 66.9б, книзѣ 104.15б, силѣ 43.6б, горѣ
 49.7б, вонцѣ 75.10а, 75.10б — шправе 96.13б, книзе 35.5б, силѣ
 39.6а, жоупѣ 32.4б, 32.5а, 51.7б, 97.14а, пороте 94.13б, вонце 76.10б,
 77.10б; ц(а)реве 68.9б, 78.10б, 81.11а; соудине 104.15б;
 -ѣ у NAd. а-основа (2:2): роуцѣ 51.7б, рѣцѣ 55.8а — роуце 43.6б,
 книзе^т 40.6а;
 -ѣмъ у зам. ѿромени (0:3): в'семь 71.10а, 102.15а, шнемьши 102.15а;
 -ѣхъ у зам. ѿромени (0:1): всехъ 99.14а;
 завѣль (0:1): ѣ 31.4б;
 шбѣ (2:1): ѣ 43.6б, 55.8а — ѣ 51.7б;

- вѣг- (0:2): € 86.12а, 88.12а;
 вѣгд- (1:1): ₪ 48.7а — € 79.11а;
 вѣгс- (0:2): € 53.8а, 76.10б;
 вѣгр-, -вѣгр- (4:0): ₪ 88.12а, 95.13б, 102.15а, 103.15б;
 дѣвѣ (0:1): € 40.6а;
 вповѣд- (1:0): вповѣ (ѣрез.) 82.11а;
 сѣвѣдок- (1:1): ₪ 37.6а — € 37.6а;
 развѣ (9:0): ₪ 31.4б, 35.5б, 68.9б, 85.11б (х 2), 97.13б, 98.14а, 103.15а, 104.15а;
 дѣло (0:1): € 103.15а;
 *кѣдѣ/кѣдѣ (0:13): € 39.6а, 40.6а, 44.6б, 73.10а, 79.10б, 81.11а, 82.11а, 87.12а, 99.14а, 102.14б, дог'дѣ и сл. 48.7б, 62.9а, 103.15б;
 -дѣ/дѣ у др. ѣрил. за месѣо (0:2): вѣвѣдѣзи 48.7а, вѣвѣдѣзи 48.7а;
 -дѣ у ѣрил. за ѣравац и ѣросѣирањг (0:б): ког'дѣ 31.4б, 32.5а, 37.6а, 47.7а, 104.15б, трог'дѣ 31.4б;
 годѣ (0:2): € 87.12а, 102.14б;
 повѣлѣ- (0:2): повѣлѣло 84.11б, повѣлѣва 85.11б;
 плѣн-, -плѣн- (2:4): ₪ 78.10б (х 2) — € 78.10б, 86.12а, 87.12а, 87.12а;
 слѣд- (0:1): € 97.13б;
 -мѣс- (0:3): € 97.14а, 99.14а (х 2);
 мѣх- (1:0): ₪ 56.8а;
 нѣ(стѣ) (б:9): ₪ 35.5а, 41.6б, 48.7а, 60.8б, 62.9а, 83.11б — € 59.8б, 62.8б, 68.9б, 71.10а, 77.10б, 85.11б, 85.12а, 94.13б, 97.13б;
 рѣчь (1:1): ₪ 84.11б — € 42.6б;
 вѣрѣт- (14:2): ₪ 32.4б, 44.6б, 47.7а, 48.7а, 53.8а, 54.8а, 55.8а, 59.8б, 84.11б (х 2), 86.12а, 87.12а, 88.12а, 104.15б — € 99.14а, 104.15а;
 гѣх- (1:0): ₪ 33.5а;
 прѣ- (ѣрефикс) (18:0): ₪ 36.5б, 39.6а, 61.8б, 71.10а (х 3), 75.10а, 75.10б, 82.11а (х 2), 84.11б, (х 3), 86.12а, 99.14а, 102.15а (х 3), 104.15б;
 прѣдѣ (10:0): ₪ 46.6б, 46.7а, 48.7б, 49.7а (х 2), 61.8б (х 2), 63.8б (х 2), 103.15а;
 прѣкѣ (1:0): прѣкѣ 36.5б;
 напѣдѣ (2:0): ₪ 79.11а, 97.13б;
 прѣзѣ (3:0): ₪ 85.11б, 86.12а, 87.12а;
 потѣвѣ- (1:0): ₪ 74.10а;
 сѣд- (1:1): ₪ 46.6б — € 46.7а;
 сѣно- (0:2): € 57.8а, 58.8б;
 вѣсѣкк- (0:3): вѣсѣког' 43.6б, 51.7б, 55.8а;
 хотѣ- (0:1): хотѣнны 68.9б;
 цѣн- (1:0): цѣнѣ 33.5а.

Навели смо исцрпно материјал о јату код наших писара (што не искључује могућност превида неког примера) зато што је третман јата нужно посебно имати у виду при раду на филолошкој реконструкцији протографа Душановог законика. Наиме, 1956. године објављена је студија Милке Ивић³ о јату у Душановом законнику, у којој је утврђено, према стању у неколико преписа, да је већ у протографу Законика постојао један специфични поремећај употребе јата, који се у преписима манифестује као ширење јата ван етимолошких позиција у положају иза сонаната, нарочито крајњих, и нарочито иза *в*; такође се јат ширило иза сугласника *д*.

Наши струшки писари представљају у погледу третмана јата битно различите случајеве. За писара А се може рећи да начелно правилно употребљава јат у етимолошким позицијама. Изузеци се у ствари могу објаснити утицајем старословенских норми (где, вратѣн'ци поред вратѣн'ци, можда и -ѣху Лпл.), а пада у очи да примере *втроцеѣхъ* и *нер'псеѣхъ* срећемо у наслову (и *Братѣн'ци* срећемо као иницијалну реч у члану), што би могло значити да је у предлошку било и више екавизама, а да је писар А делимично обнављао јат, вероватно према свом језичком осећању. — За писара Б карактеристична је, напротив, интензивна екавизација етимолошког *ѣ*.

Значајно је да оба писара, упркос тако различитом односу према јату, потврђују постсонантски поремећај употребе јата, што сведочи да је М. Ивић тачно идентификовала ту појаву као својство протографа. Тако код писара А налазимо: *поставѣ* 7.16, *вѣАвса* (тј. педепса, казни) 7.2а, *Мѣроп'хумъ* (опет грцизам и опет иницијална реч) 26.2а; ако је писар доиста чувао *ѣ* у свом говору, могли бисмо претпоставити да је таквих случајева било у предлошку и знатно више.

Код писара Б таквих је примера знатно више, и то иза *в*, *р* (ван тога само: *лювѣ* 61.86, *мѣроп'хумъ* 85.116, можда и *воѣводѣ* 75.10а):

ц(а)рѣвѣ 40.6а	повѣде 49.76	терѣ 88.12а
вправѣ 41.6а	вѣчѣра 79.11а	гоусарѣ 99.146
оудавѣ 41.66	повѣлео 84.116	прѣ (3. ѿл. ѿрез.) 45.66
позовѣ 46.66	повѣлева 85.116	103.15а
вправѣ 64.9а	вѣли 94.136	ц(а)рѣвѣ 61.86

³ Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I, 127—145.

д) за посебно ширење секвенце **ѵѣ** тешко је дати сигурније објашњење (фреквенција у протографу? неко калиграфско комбиновање **ѵ** и **ѣ**?), док је за обнављање одн. ширење **ѣѣ** (што видимо код струшког писара Б) вероватно највише заслужна лигатура „**ѣѣ**“, која је у и поменутој повељи врло честа (10 примера);

ђ) ширење секвенце **дѣ** (које не документују ни повеља ни Струшки препис) у каснијим преписима могло се заснивати на раном поремећају употребе јата у овој позицији (дублетизам **гдѣ/гдѣ** и сл.), али и на калиграфским мотивима, јер се горе сужено слово погодно допуњава с пречкицом јата (у овој позицији струшки писар А радо употребљава јат са ниско постављеном пречкицом, попуњавајући тако белину поред слова д);

е) преписивачи Законика обнављали су етимолошко јат према ортографској традицији, а неки од њих — као наш писар А — можда и према језичком осећању.

6

Подударност контраста у употреби јата са графичким разликама у секцијама наших писара чини непотребним даље доказивање писарског двојства у Струшком препису. Остаје питање како су се наши писари односили према свом предлошку, тј. у којој се секцији верније чува старије стање текста. У погледу употребе јата пракса писара Б ближа је стању у повељи коју узимамо као аналогију протографу Законика⁴, а до истог закључка води нас и упоређење употребе форманта *oij/od*: за повељу и писара Б карактеристично је **ѡ**, док је код писара А доследно **ѡ̣**; у употреби омеге, међутим, стању у повељи је ближи текст писара А.

Требало би да ово индентификовање писарских секција ублажи постојећу скепсу у погледу писмености и писарске културе и сигурности „струшког писара“, јер се оно што је изгледало као недоследност идентификује као напоредност различитих ортографских система. У Струшком препису, а нарочито код писара А, налазимо елементе једног од најдорађенијих образаца старосрпске ортографије, веома рационализовану модификацију традиционалног словенског система. Одсуство **ы**,

⁴ Било би пожељно (и за рад на филолошкој реконструкцији протографа законика веома корисно) да се у Академијин зборник преписа Законика укључи и снимак ове повеље (ако је сачувана) — ако не као пример писма првог писара. Законика, а оно бар као ортографски узорак несумњиво близак протографу.

ъ и знакова за назале, замена старословенског шт, жд, потпун и практично доследно примењен систем јотованих вокала (у који као да се уводе и ш и њи — тип коукѡи), радикално растерећење текста од слабих јерова уз правилну употребу у јакој позицији (типови: зло, стар'ци, тьм'ница), правилна употреба јата (код писара А) — чине ову ортографију веома прилагођеном језику световне, цивилне комуникације тога доба, чији најзначајнији узорак представља Законик цара Душана.